

АНТРОПОЛОГІЯ ФІНАНСОВИХ ІНСТИТУТІВ

Економічна теорія легітимізувала свій концептуальний апарат, розбиваючи елементи економічної дійсності до первісного стану та описуючи становлення господарства, як воно описане в неокласичній теорії, за необхідністю. Тут ми стикаємось з анахронізмом, який зводить глобальну історію господарства до безальтернативного розкриття ринкового механізму як ейдосу і трактує всі попередні або сучасні невідповідні теорії форми як порушення ідеалу. І якщо цей погляд може виявитись правий у плані майбутнього ринкової економіки як єдиноможливої системи, то трактування минулого в дусі унілінійного еволюціонізму наскрізь хибне. Справа в тім, що економічна наука не відкрила вічні істини людської взаємодії – натомість появи самої науки було уможливлено тим, що відносно нещодавно в масштабі історії людства постали такі форми суспільно-політичних устрою та людського мислення, тобто така дійсність, яку можна було б описати в концептах економічної науки.

Історія обміну і ринку в людських спільнотах. З початку існування людської раси наші предки жили в компактних групах, витрачаючи чимало часу і прочісуючи величезні території для добування їжі (про що свідчить середня площа землі, необхідна для прогодування однієї людини в мисливців-збирачів – найвища серед усіх форм устрою людського суспільства). В умовах скудних ресурсів індивідуалізм просто не міг існувати. Це були часи умовного егалітаризму, коли діяв принцип «кожному за потребами», який і сьогодні діє в первісних племенах. Принцип обміну в такому суспільстві М. Мос описав так: кожен дар, тобто річ, що віддається від однієї людини іншій, передбачає дар-у-відповідь через певний проміжок часу. Таким чином, зберігалась цілісність спільноти. Таке пояснення викликало критику з боку постструктуралістів, адже, якщо дар вимагає повернення, то сутнісно він перестає бути даром. У К. Леві-Строса учасники дару стають несвідомими пішаками трансцендентної схеми, що діє за розрахунком. Проте П. Бурдьє відкинув це звинувачення, звернувши увагу на інтервал, який завжди проходить між даром і даром у відповідь: саме він забезпечує учасників першого акту обміну від очікування наступного акту і від сприйняття дару як вимоги на віддачу в майбутньому.

Мусимо відкинути ще біологічне заперечення. Дехто може сказати, що первісні люди в цьому плані мало відрізняються від інших соціальних тварин,

які теж практикують альтруїзм, який пояснюється груповим відбором; по суті, егалітаризм це лише тваринний інстинкт, реакція на несприятливе і бідне ресурсами довкілля. Однак таке звинувачення ігноруватиме численні дослідження мислення в первісних людей, найвідомішими авторами яких є антрополог К. Леві-Брюль та релігієзнавець М. Еліаде. У первісному мисленні відсутні окремі категорії індивіда та спільноти, тіла і душі; будь-яка дія неодмінно сприймається як така, що спричинена і сформована у полі містичного, трансцендентного. Таке мислення не вміє визначати причини дій, адже для всього наперед існує одне пояснення – містичні сили, і жодний емпіричний досвід, який прямо суперечить цим установкам, не змусить первісну людину відмовитись від них. У цьому мисленні не існує розділень на окремі субстанції; невдача чоловіка на полюванні пояснюється тим, що жінка вдома зрізала своє волосся, і неважливо, чи справді вона це зробила. Приклади можна продовжувати до нескінченності, однак ясно одне: ця прихильність до містичного пояснення не зводиться до загрози покарання за інакодумство, традиції чи звички – ці люди ревно тримаються за свої установки, навіть коли досвід суперечить їм. Це не генетична детермінація, оскільки справа тут однозначна у вихованні, тим паче, що зміна в мисленні настала в історичній перспективі зовсім недавно, коли не могло статися достатньо генетичних мутацій.

Пояснивши, чому економічне мислення первісних людей кардинально відрізняється від нашого, треба з'ясувати, чому воно змінилося. Тут я пропоную виклад з точки зору зміни суспільно-політичного устрою людських спільнот.

З часом у господарстві з'явилися надлишки продукції, а це призвело до нерівності та ієрархій. Ще за первісного устрою існували окремі класи віщунів, знахарів і т.д. Проте в нових формаціях, як-от плем'я, вождівство, а згодом і держава, ритуальні практики та обміни отримали підживу у вигляді матеріальних цінностей, таким чином, нерівність стала чітко підкреслюватись і виражатись. Якщо раніше вождь міг раптово лишитися посади лише через те, що підданим здалося, ніби він втратив прихильність духів, то тепер станова нерівність отримувала чіткий образ у нерівності речовій, матеріальній, ставала міцнішою. Нагромадження людей, ресурсів призводило до ускладнення мислення, все складніших теологій, все чіткішого категоріального розмежування.

Обмін пристосувався до нових умов. З'явилась практика дару, який неможливо повернути (це зображено в давньоскандинавській сазі, де вікінг хоче вбити того, хто подарував йому меча). Суть у тому, що отримувач дару не може «розплатитися», відповідно, стає залежним від дарувача.

Новий виток історії господарства починається з постановом перших міст-держав у зоні Плодючого півмісяця і перших цивілізацій у Єгипті, Месопотамії, Китаї та Індії. Цар мусив здобувати чималі фінансові ресурси для плати військовим найманцям, покупки лояльності, утримання двору. Тоді був введений в обіг винахід – гроші. Правителі карбували монети, поширювали їх серед населення, створюючи вимогу (IOU) та збирали у вигляді податків. Відповідно, тепер цар міг оплатити ними потрібні послуги, адже ті, хто їх отримував, розуміли, що зможуть виплатити ними свої податки. Ці ж держави стимулювали створення ринків та захищали купців, лихварів, торговців для поживлення грошового обміну та, відповідно, збільшення податкових надходжень.

Капіталізм, дитя європейського Середньовіччя. Економічні відносини, описані вище, були зав'язані на особистих стосунках та соціальному статусі. Наступним етапом у раціоналістичній історії має бути поява безособових інститутів, що захищають права власності та забезпечують вільний ринковий обмін. Проте історія Західної Європи, де такі інститути і з'явилися, показує, що їхня поява завдячує напрочуд специфічним обставинам.

Спершу потрібно поглянути на суспільство в розрізі інтересів окремих акторів та його стабільності загалом: чому взагалі виникли безособові інститути? Для цього треба порівняти моделі урбанізації в середньовічних Китаї та Європі.

У Китаї людина була завідомо закріплена за кланом, в яку входить її родина, тому, переїжджаючи в місто, вона селилась у кварталі, де живуть інші представники її клану, працювала в тій же галузі, монополізованій кланом. Тоді як у Європі в місто переселялись молодші сини, які ведлуг принципу майорату не могли претендувати на спадок батька. Відповідно вони опинялись у середовищі без зв'язків і близьких людей.

Ще однією причиною вищої індивідуальності в Європі були реформи Папи Григорія VII (11-те століття). Він активно насаджував суворіше дотримання celibату серед ченців, наслідком чого стало те, що вони не перестали заводити дітей, проте не могли офіційно зареєструвати шлюб, відповідно жінки в економічному плані були як вдови, а діти – як сироти, оскільки не могли отримати спадок і розраховувати на спільне сімейне господарство. У підсумку Церкві довелося реагувати на збільшення числа нужденних жінок і дітей, зобов'язавши парафії підтримувати німечних членів общин. Ця практика існувала в Англії ще під час дії закону Спінхемленда наприкінці 18-го століття.

Тут стає видно, що економічні гарантії з боку влади зменшують стимули до утримування великої родини та забезпечують ґрунт для переходу до нуклеарних сімей.

Як показав А. Грейф з застосуванням апарату теорії ігор, така особливість Європи призводила до вищих транзакційних витрат, ніж у спільнотах, де були механізми рідства, етнічної прив'язаності, як у випадку магрибських купців Тунісу. Відповідно створювався попит знизу на інституції, які могли слідкувати за виконанням контрактів. Правителям було вигідно запроваджувати суди, торгові та рахункові палати через політичну роздробленість Європи і, відповідно, широке поле для конкуренції за те, щоб саме на їхній території відбувалися ярмарки та проходили важливі торгівельні шляхи.

Держава і капіталізм. З 16-17 століть європейські монархії почали консолідацію влади. Воєнна конкуренція призвела до необхідності мати велику регулярну армію, тож королівський двір мусив створювати широку податкову базу. Для цього було кілька способів: 1) співпраця з місцевими елітами, яких позбавляли обов'язку сплачувати податок в обмін на лояльність до монарха, натомість фінансове ярмо перекладалось на селянство, що виливалось у численні бунти, як-от французька Фронда; 2) продаж адміністративних посад буржуазії, аби врахувати інтереси потужної верстви, яка була незадоволена феодалними сеньйорами; 3) продаж земель і огороження (в Англії за правління Генріха VIII та Єлизавети I); 4) видача ліцензій та монопольних привілеїв акціонерним товариствам, заморським компаніям, банкам. Останні два пункти і характеризують народження західного капіталізму. Огороження земель створило потребу у вільному ринку праці, а поява приватних компаній зі значним капіталом визначила подальший інституційний розвиток економіки та держави як деперсоналізованих структур, юридичних осіб, що мисляться окремо від чинних керівників.

Синтез держави, що укріплюється, та капіталу можна побачити на прикладі пізньої індустріалізації в Німеччині та Японії кінця 19 століття. Щоб задовольнити експансіоністські апетити, держава сприяла росту важких капіталозатратних промислових галузей, які потребували великих інвестицій. Оскільки розвинених фінансових ринків, як в англо-саксонському світі, вони не мали, то покладалися на великі монопольні банки. Відбиток цього процесу спостерігається й зараз, адже й досі можна помітити банкоорієнтованість фінансових систем цих країн на противагу знеособленим ринкам США й Британії.

Фінанси у відсталих країнах. Європейський колоніалізм змінював структуру еліт підкорених країн. Відома тактика «поділяй і володарюй»

зумовила складність консолідації новоутворених держав, а асиметрія в розвитку між Європою та колишніми колоніями призвела до того, що місцеві еліти отримували вигоду від міжнародної торгівлі ресурсами за ринковими цінами без стимулів створювати безособові інституції.

Традиційний устрій неможливо штучно зламати і замінити на раціональну бюрократію. Показовий приклад дає пізня Османська імперія. На той час вона відстала від Західної Європи в економічному, політичному, технологічному плані, тому було взято курс на форсовану модернізацію. Якщо раніше селяни мали повинності перед впливовими землевласниками – феллахами, – то внаслідок лібералізації була введена приватна власність на землю колишніми кріпаками. Передбачалось, що вони стануть самостійними власниками і рушієм прогресу, а становище колишніх нижчих класів вирівняється. На практиці вони не здобули самостійність, частково тому, що не мали доступу до кредитування. Як велося у багатьох країнах, що розвиваються, на фінансовий ринок зайшли великі європейські банки, адже вони завжди мають перевагу в розбудованій інфраструктурі та ефективності ведення бізнесу, мають значний капітал, тому можуть мати додаткові чинники впливу на місцеві еліти.

Чимало держав Південно-Східної Азії запровадили пенсії та соціальні виплати, проте це призвело до того, що діти втратили стимули фінансово підтримувати своїх батьків, в підсумку, фінансова стабільність тільки ускладнилась.

Можливо, проблема в поганих політичних інститутах, які заважають впровадженню західних практик ринкової економіки? Виявляється, що і їх неможливо імпортувати, адже й тут все залежить від волі еліт. США насаджували багатопартійність країнам-союзникам по Холодній війні, а з появою МВФ та інших міжнародних фінансових інститутів тиск неоліберальних реформ тільки посилювався. Проте поширеність у країнах Третього світу такого явища, як змагальний авторитаризм (недемократичний режим, за якого лідер має перевагу, але все одно мусить боротися з політичними конкурентами) показує неспроможність ідеї насадженої модернізації.

Перевага Європи гартувалась тисячоліттями дрібних відмінностей, передусім географічних та етнічних, і на кожному поворотному моменті історії конфігурація еліт була така, що не допускала ніякого іншого розвитку крім того, який стався. Шлях до капіталізму та сучасної фінансової економіки Європа пройшла природньо, за необхідністю, а невдачі модернізації у відсталих країнах показують, що свідомо стати на нього нереально.